

МИНАЛОТО И НАСТОЯЩЕТО В (АНТИ)ВОЕННИТЕ РОМАНИ НА ЙОСИП МЛАКИЧ

Недялко Желев
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

THE PAST AND PRESENT IN THE (ANTI)MILITARY NOVELS OF JOSIP MLAKIĆ

Nedyalko Zhelev
Sofia University “St. Kliment Ohridski”

The article offers a comparative reading of Josip Mlakić's novels “Alive and dead“, “When the mists have cleared away“ and “People who planted trees“. The main focus are the means of expression and the thematic motives, which the author applies when depicting the war, as well as its destructive nature. The text discusses the temporal planes (past and present) as the main way to construct the narrative, follows the development of the main characters and the author's position on the individual's role in events such as the Yugoslav wars. The article follows the author's argument that the war brings no winners, but only destruction and trauma, which affects the individual and collective alike.

Keywords: past, present, war, novels, trauma, fiction, reality

Разпадът на Югославия, появата на нови самостоятелни държави и войната, която последва, бележат историята на Европейския югоизток в края на ХХ век. Преломните събития от периода (особено войните от 1991 до 1995 г.) оказват влияние върху множество аспекти от живота, включително и литературата. Определения от типа на „предвоенни“, „военни“ и „следвоенни“ произведения не са просто формални, неутрални или времеви детерминиращи, а и знак, че войната е оставила дълбок белег в човешкото съзнание, показателни са, че тя е границата между преди и после. От средата на ХХ век до наши дни няма друго събитие, което да е променило толкова мащабно литературата в Хърватия, Сърбия и Босна и Херцеговина както войните за независимост (*Domovinski rat*¹), именно поради факта, че тя засяга

¹ Терминът се използва в хърватското пространство за назоваването на военните конфликти от 1991 г. до 1995 г. срещу агресорите от страна на екстремисти на територията на Хърватия, представители на Република Сръбска, Сърбия и Черна гора; тези военни действия имат за цел да доведат до хърватската независимост.

ключови индивидуални и колективни въпроси от исторически, политически, идеологически, морален или социален характер. Според Енвер Казаз писането за войната е, от една страна, документален разказ за ужасите на войната, за агресията и нейния геноциден характер, за концентрационните лагери, изнасилванията, военните престъпления, масовите убийства на невинни и гробовете, които остават, за безсмисленото разрушаване на градове, но от друга страна: при него естетиката поглъща политиката, за да реализира многоангажиран литературен текст (Kazaz/Казаз 2004: 137). Множество писатели остават безмълвни в първия момент, а същевременно се появяват и много нови автори, които „стъпват на сцената“ за първи път, провокирани от нуждата спонтанно да отговорят на унищожителната стихийност на войната. Първоначалният шок от войната се проявява в диапазона от две крайности: едната се характеризира с „изгубеност“ и „безгласен вик“, а другата със силна нужда от засвидетелстване на събитията. Представителите на първата група са парализирани от ужаса на военната действителност, оставайки без думи², за вторите действителността е по-фантастична от фикцията³.

Според хърватската писателка и изследователка Ингрид Шафранек връзката между реалността и литературата във военновременни условия е основен проблем на писането през и за периода. В коментар по повод написването романа на Ирена Върклян „Пред червената стена“ („Pred crvenim zidom“, 1994) изследователката отбелязва: „Писането за войната е труден жанр поради експресивната и емоционална блокада. Това е ситуация (литературна и човешка), в която действителността определено е по-въздействаща от символичното“ (Šafranek/Шафранек 1995: 205). През 80-те години на ХХ век хърватската литература има стабилна поетична и жанрова литературна сцена, на която доминират книги с фикционален характер, но поради политическите обстоятелства през следващите години се стига до изместване на повествователния център, като доминиращи се явяват свидетелските жанрове, документалността и автобиографичността. Основни са фейлетонистика-

² Радикален израз на безпомощност е самоубийството на поета Желко Сабол на 5 септември 1991 г.

³ В този смисъл постюгославската литература преминава през сходна траектория както писането за Холокоста, в чието развитие се проявяват двете линии – между етичския дълг на свидетелството и естетическите предизвикателства пред литературата, посветена на темата. За повече информация вж. Czaplinski/Чаплински 2013: 13 – 26.

та, военните дневници и основаващите се на мемоаристиката разкази. Не бива да се пренебрегва и важноста на печатните медии като едно от първите места за публикуване на редица литературни произведения. В своята книга „Разделителна линия“ („Linija razdvajanja“, 2012) Страхимир Приморац изказва твърдението, че преобладаването на проза, вдъхновена от действителността, и вестниците (а не книгите) като неин медиатор са взаимно обусловени фактори – войната се появява като катализатор на тази причинно-следствена връзка и като обединяваща точка (Primorac/Приморац 2012: 14). Така в началото на 90-те години са публикувани няколко книги, ангажирани с темата за войната, за които характерна е документалността, а техните автори най-често нямат предишен литературен опит, което се проявява като пречка за справянето с подобна тема. За преход от документално към фикционално/художествено за пръв път⁴ може да се говори в периода между 1995 г. и 1997 г. След „изгонването“ на метафората от началото на 90-те, започва да се забелязва нейното завръщане, като постепенно се увеличава броят на новелистичната и романова продукция с теми, които са вдъхновени от войната и последиците от нея. Въпреки това много автори бързо се отказват от тази тема, но съществува и голям брой, които успяват да открият „невралгичната точка“ на военната реалност и нейните следствия. Едно от важните имена за този период на хърватската литература и военната проза е Йосип Млакич, който представя „слабия индивид“ в мелницата на голямата история, като акцентира върху факта, че във всяка война хората винаги са на губещата страна.

В настоящото изследване ще бъдат разгледани три негови романа – „Когато мъглите се вдигнат“ („Kad magle stanu“, 2000), „Живи и мъртви“ („Živi i mrtvi“, 2002) и „Хората, които засадиха дървета“ („Ljudi koji su sadili drveće“, 2010), като основният акцент ще бъде поставен върху образа на войната, типологията на участниците в нея, травмите и резултатите от военните действия. Целта е също така да се проследи развитието на основните персонажи, да се сравни тяхното минало и настояще, както и авторската концепция за ролята на „малкия човек“ в рамките на събитие с мащабите на югославските войни. Основната теза на доклада отговаря на посланието на хърватския романист, според ко-

⁴ В хърватската проза от периода 1991 – 1994 г. се открояват само 2 книги, в които съществуват елементи на фикционалност – на „Смъртта на Вронски“ (1994) Недялко Фабрио и „Сараевско Марлборо“ (1994) на Миленко Йергович.

гото победители от военните действия няма, а единственото, което остава за индивида след войната, са травмата и разрухата.

В двата по-ранни антивоенни романа – „Когато мъглите се вдигнат“ и „Живи и мъртви“, Млакич акцентира върху мюсюлманско-хърватските сблъсъци на територията на Босна и Херцеговина от началото на деветдесетте години на ХХ век, като за основен повествователен похват той използва паралелното съпоставяне на миналото и настоящето. В „Живи и мъртви“ линията на настоящето е представена чрез историята за група хърватски войници, изолирани в планините, сред които е и романовият протагонист Томо, опитващи да се оттеглят от позициите си след сблъсък с бошняшките въоръжени сили. От друга страна, фабулата на миналото връща читателя половин век назад, разказвайки преживяванията на Мартин (дядото на Томо, член на организацията Хърватски домобран⁵), участник във Втората световна война. Между двете линии могат да се открият множество неслучайни сходства – появяват се подобни персонажи, ситуации, етични колебания, мнения за другия и другостта, като основната цел е да се изтъкне безсмислието на войните, убийствата и омразата. Авторът акцентира върху склонността на човешкия характер да репродуцира отминали грешки, върху цикличността на историята и неспособността да се разкъса омагьосаният кръг, като обобщава с изречението „Който е участвал в една война, все едно е участвал във всички“. Дори имената на двамата протагонисти подсказват за възможната повтораемост на събитията – ако Мартин (дядото) е детето на римския бог на войната Марс и първият в рода, задължен да брани страната си, то Томо (от арамейски/сирийски) е „близнакът“ по съдба, предопределен да извърви пътя на своя предшественик, като се сражава за независимост. Двамата герои са обикновени мъже, стигнали до крайно изтощителни психически и физически ситуации заради екзистенциалната опасност, която неизменно ги води към едни и същи места – Гробно поле и Църна вода. Имената на избраните и преплетени в романовия разказ топоними сигнализират за символичното значение на заглавието на последната шеста част, както и на самия роман – „Живи и мъртви“. От реалистичен начин на разказване авторът преминава към фантастика, пропита с елементи на хорър. Гробно поле е въображаемо гробище, в което нетипично, неотделени едни от други се намират гро-

⁵ „Хърватски домобран“ (Hrvatski domobran) е политическа организация, която се бори за независимостта на Хърватия в рамките на Кралство Югославия, а по-късно се свързва и с делото на усташите (вж. бел. 6).

бовете на православни християни, католици и мюсюлмани, крайна точка на живите и мъртвите, на миналото и настоящето, на всички армии. Именно там се затваря кръгът, който Млакич отваря в началото на романа с мотив от „Травнишка хроника“ на Иво Андрич – „всички сме мъртви, само един друг се погребваме“. Гробището изпълнява ролята на метафора на края на всички военни пътища – било то тези на детето на Марс или на неговия петдесет години по-млад близък. „Живи и мъртви“ използва нова поетика при изобразяването на войната и въвличените в нея – тук не доминира различността на другия, а самата разрушителна сила на войната е тази, която отрича всичко човешко у хората. Основен похват за уеднаквяването се явява и езикът на самите герои. Без значение дали са бошняци, „усташи“⁶ или „четници“⁷, всички се разбират чрез създалия се „войнишки език“, като изключение се явяват единствено главнокомандващите, които се стараят да „говорят книжовно“. Както отбелязват и някои от самите герои на Млакич, „сега има смисъл само кой е жив и кой мъртъв. Всичко друго е лайна [...] днес лейтенанти и капитани, а утре отново пропаднали типове като нас“ (Mlakić/Млакич 2002: 66).

В „Когато мъглите се вдигнат“ Млакич отново прибегва към похвата на паралелно съпоставяне между миналото и настоящето. Настоящото е представено чрез живота на ветеран от войната, намиращ се в лудница, а за миналото му, основно за епизоди от детството или участието във войната, читателят разбира от бележника, който лекуващият лекар изисква от Яков (главния персонаж) като метод на съвременната психоанализа за лекуване на травми, макар и от самото начало да е ясно, че героят не желае да съдейства, а по-скоро пише заради себе си. Романът е конструиран като своеобразна изповед. В своите „картини“, както самият герой ги нарича, той говори за различните типове участници във войната (и хора като цяло), за еднообразието на всеки ден и безсмислието на непрестанните престрелки и сражения. Единствено смъртта се явява като решаващ фактор, но и

⁶ В исторически план *усташите* са членове на хърватска сепаратистка и националистическа организация, която започва да се организира след провъзгласяването на крал Александър I Караджорджевич. В съвремието се използва като пейоративно название за хърватите като цяло.

⁷ По времето на Втората световна война терминът *четници* се използва за останалата част от войската на Кралство Югославия. В съвремието се използва като пейоративно название за сърбите като цяло. Ако усташите се свързват с националсоциализма, то обикновено четниците се аналогизират с комунистическия режим.

това усещане не трае дълго. В един момент всички се превръщат малко или много в анархисти, придобиват имунитет към смъртта – „Заехме старата си позиция. Всичко остана същото като преди, но и нищо не беше същото“ (Mlakić/Млакич 2000: 31). Смъртта е „домашно животно“, а всичко се свежда до това как ще я приемеш. Авторът използва и символното значение на мъглата като предвестник на смъртта, която постоянно се промъква. Зловещото усещане е засилено и чрез употребата на множественото число „мъгли“, което допринася и за тяхното олицетворяване – когато се разделят на парцали, мъглите изглеждат като множество отделни същества. Те също са и символ на личната драма на Яков – една от важните теми в романа на Млакич е тази за отношенията между травмата от войната и създаването на дискурс за нея, въпреки че травмата на Яков е от специфично естество и едва ли би могла да бъде класифицирана като доминиращ тип преживяване в контекста на войната. Кой всъщност е луд и какво е лудостта? Един от отговорите, който достига до читателя чрез дефиниция, предоставена от Яков, е: „Винаги е било така [...] Не е луд лудият, а онзи, когото светът провъзгласява за луд“ (Mlakić/Млакич 2000: 74). В кошмарните мъгли се крие вината на героя за извършените убийства, която също така е въплътена и под формата на синя змия, увита около краката му. Мъглите от заглавието на романа могат да бъдат интерпретирани по два начина – от една страна е фаталистичното значение – мъглите на Яков ще останат и не е ясно дали ще се вдигнат. При другото възможно значение – мъглите ще се вдигнат и ще останат в миналото, а героя го очаква по-оптимистично настояще и бъдеще. Самият живот според протагониста е като сапунените сериали – накрая или всичко ще завърши щастливо, или просто поради редица причини ще приключи неочаквано.

В третия разглеждан роман, „Хората, които засадиха дървета“, (2010) авторът засяга темата за травмата от миналото и кошмарния свят на ветераните от войната. Както беше казано по-горе, темата не е нова за Млакич, но за пръв път е доминантна и разгледана нашироко. В краткия предговор авторът заявява, че градът от романа е фикция, създаден от фрагменти на действителни градове, но това не е толкова важно, понеже „романът е за хората, а не за градовете“. Въпреки тази заявка съществуват и индикации за реални топоними – градът е „близо до босненско-хърватската граница“, а границата е река „може да е Сава, Уна или някоя измислена река без име“ (Mlakić/Млакич 2010: 9).

В основата на повествованието е всекидневието на няколко бивши бойни другари, които войната психически и/или физически е

осакатила или тотално разбила. Фактически войната е завършила отдавна, в миналото, но в тяхното травматизирано съзнание тя продължава и в настоящето, може би дори с по-опустошителна сила от „истинската“, приключилата. Брацо влиза в постоянни спорове със съпругата си поради прекалената си близост с познатите от войната, а „не трябва да живееш и техния живот. Войната завърши“ (Mlakić/Млакич 2010: 58). Часовникарят Карло страда от обесивно-компулсивно разстройство, брой си крачките, където и да отиде, страхува се от лудостта, пие хапчета, но без резултат. Незавършилият студент Драган е бивш наркоман, без доходи и със сериозни семейни проблеми. Иван, който е останал без крака във войната, се пропива, заради което семейството му тъне в нищета.

Всички герои са индивидуализирани еднакво грижливо, с което авторът демонстрира желанието си да обърне еднакво внимание на всяка съдба. Единствено Брацо е представен само в миналото, през есента на 1994 година. Говорейки за своята „лудост“ и травми, героите прибегват към сравнения от най-познатото им – неотдавна приключилата война. За да опише живота на ветераните от войната, в коментара си за романа Страхимир Приморац използва следното определение, като голяма част от него се осланя и на думите на самите герои: „Както при защита от нападение имаш отбранителни линии, така е и в живота. Първа линия – здравият разум, когато той изчезне, прибегваш към втората – алкохол, наркотици, рано или късно и тя ще се пречупи. Накрая е третата, и тя изчезва, но всъщност тя е измама – на практика, както в действителност е и по време на война – често не съществува втора линия, а след нея „следва само пустиня. Тоест, няма лек.“ (Primorac/Приморац 2010).

Няма лек, който може да спаси героите на Млакич от миналото. Евентуалното спасение е самоубийството. Както и в други романи на автора, и тук се прокрадва темата за легендарното и митичното, представена чрез разказа за града, сформирал се през 50-те години на ХХ век около завод за производство на оръжия, който процъфтява, а по време на последната война пропада. Атмосферата на абсурд, лудост и гротеска създават пазачите на завода, които пазят нещо на практика разрушено, както и образът на Проповедника, чиито библейски цитати предсказват или коментират трагични събития. Както и останалите анализирани романи, и този може да бъде разгледан през чернобялата призма. От една страна, по-мрачната може да се чете през символиката, която носи жеравът, неуспяващ да спази ритъма на ятото,

който не стига до топлите страни (тоест остава в миналото), а от друга, през постоянството на хората, които са засадили дървета.

При военните романи, написани в началото на XXI век като реакция на югославските войни, се забелязва, че литературата конструктивно корелира с реалността. Не потъва във виртуалност или солипсизъм, не сакрализира темата, но създава постоянен критически дискурс. След първоначалния порив събитията просто да се документират, на сцената се появяват автори, които си поставят за цел да обогатят литературното звучене на военното писане през периода. Така чрез психологизма и хорор елементите, които използва при изграждането на повествованието в своите (анти)военни романи, Йосип Млакич може да се приеме за един от новаторите в хърватската романистика от периода след югославските войни. Трите разгледани романа – „Когато мъглите се вдигнат“ (2000), „Живи и мъртви“ (2002) и „Хората, които засадиха дървета“ (2010), свидетелстват за постепенното отърсване от шока и ужаса след трагичните събития и възвръщането на художествеността у романовия жанр.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Czapliński/Чаплински 2013:** Czapliński, P. The Holocaust as a Challenge for Literary Reflection. Translated by B. Koschalka. // *Teksty Drugie*, 2013, nr 2, 13 – 26.
- Kazaz/Казаз 2004:** Kazaz, E. Prizori uhodanog užasa. // *Sarajevske sveske*, 2004, No. 5, 137 – 165.
- Mlakić/Млакич 2000:** Mlakić, J. *Kad magle stanu*. Zagreb: Faust Vrančić, 2000.
- Mlakić/Млакич 2002:** Mlakić, J. *Živi i mrtvi*. Zagreb: V.B.Z., 2002.
- Mlakić/Млакич 2010:** Mlakić, J. *Ljudi koji su sadili drveće*. Zagreb: V.B.Z., 2010.
- Primorac/Приморац 2010:** Primorac, S. Košmarni svijet ratnih veterana. // *Vijenac*, 2010, 432 – 23. rujna. < <https://www.matica.hr/vijenac/432/kosmarni-svijet-ratnih-veterana-1626/>>, 10 September 2021.
- Primorac/Приморац 2012:** Primorac, S. *Linija Razdvajanja*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.
- Šafranek/Шафранек 1995:** Šafranek, I. Svila sjećanja, škare rata (ili Marina, Dora i Irena pred crvenim zidom). // *Republika* 7-8, 1995, 205 – 212.